

УДК 343.131

В. О. Гринюк

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри правосуддя
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка)*

СУД РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

Розбудова судової влади на європейських засадах законності, справедливості, гуманізму незалежності й безсторонності суду, потребує дослідження вітчизняних етапів генезису судової влади. Одним із основних таких етапів є радянська доба, яка у спадщину залишила низку негативних рис діяльності суду в умовах тоталітарного режиму, які потребують докладного вивчення для врахування їх при розбудові судової влади України.

Окремі питання функціонування судової влади у радянську добу досліджувалися у працях В. Ф. Бойка, Ю. М. Грошевого, В. Т. Маляренка, Д. С. Сусло, В. І. Сліпченка, В. М. Шаповала, В. П. Шибіко та ін.

Метою цієї статті є висвітлення на підставі аналізу правових актів та наукових положень основних етапів становлення судової влади у радянську добу в межах визначеного її обсягу.

На території Східної України з проголошенням у грудні 1917 року у Харкові на 1 Всеукраїнському з'їзді Рад більшовиками радянської влади в Україні визнавалася дія декретів та інших законодавчих актів радянської Росії. Цим самим було започатковано становлення радянської судової системи, яка проіснувала в Україні до проголошення її незалежною державою.

Одними з найголовніших та перших правових актів радянської судової системи стали Декрет № 1 та Декрет № 2 про суд. Першим Декретом було ліквідовано стару судову систему та утворено місцеві суди, що діяли поряд з революційними трибуналами. До їх складу входили один суддя і два народні засідателі [1, с. 50]. Місцевий суддя мав значні владні повноваження, які дозволяли йому проводити слідство, а також приймати рішення про затримання особи й передачу її до суду. Другим Декретом було скасовано апеляційне оскарження, а для розгляду справ у касаційному порядку були створені обласні суди [2, с. 347]. Передбачалося створити Верховний судовий контроль з метою забезпечення єдиної касаційної практики. Поряд з цим відбувався процес створення системи революційних та військово-революційних трибуналів, діяльність яких ставилась у пряму залежність від виконавчої влади, що було порушенням принципу незалежності суддів.

Процес формування нових судових органів на території України проходив у складних історичних умовах. Першим декретом Народного Секретаріату в галузі судочинства була постанова "Про введення народного суду на Україні" від 4 січня 1918 року, яка передбачала ліквідацію старої судової системи та створення нових радянських судів. У відповідь на цю постанову загальні збори суддів Харкова прийняли резолюцію, в якій вони не визнавали народні суди і визнали декрет про розпуск судів незаконним. Ця спроба продемонструвати суверенність судової влади та незалежність самих суддів призвела до того, що після наказу комісара юстиції Харківської Ради з погрозою застосувати силу окружні та мирові судді Харківського повіту здали всі свої справи і припинили свою діяльність, а окружний суд було закрито [3, с. 7-8]. В цей же період припинили свою діяльність судові установи Києва, Полтавщини,

Катеринославщини та інших регіонів України.

За винятком деяких особливостей, судова система України в цілому, як і в РРФСР, будувалася на засадах підкорення та контролю судової влади зі сторони виконавчої, що є несумісним з принципом незалежності суддів. Про це явище свідчить той факт, що в складі НКЮ України був створений 9-й відділ – Верховний судовий контроль та 10-й відділ – Верховний касаційний суд [4, с. 2-7], які проіснували до утворення Верховного Суду УРСР у 1922 р. Дев'ятий відділ здійснював нагляд за діяльністю всіх судів і мав право проводити ревізії всіх судових установ, давати керівні роз'яснення, вимагати від судових органів відомостей про вирішувані ними справи, у тому числі кримінальні. Верховний касаційний суд у складі НКЮ УРСР розглядав касаційні скарги на вироки революційних трибуналів. Таким чином, здійснення вищого судового нагляду та розгляд касаційних скарг були зосереджені не в судовому, а у виконавчому органі – НКЮ УРСР. Звичайно, при такій побудові судової системи зайве говорити про незалежність як судів у цілому, так і самих суддів.

Характерною особливістю перших Декретів про суд та інших правових актів у РРФСР і УРСР було те, що в них взагалі не містилося норм, які хоча б декларували незалежність суддів.

Положення Народного Секретаріату "Про революційні трибунали" від 25 січня 1918 р. передбачало організацію таких псевдосудових органів, як революційні трибунали, які обиралися повітовими та міськими Радами робітничих, селянських і солдатських депутатів строком на 6 місяців. Радам надавалося право в будь-який час позбавляти суддів повноважень і призначати нові вибори. До компетенції цих органів належали справи, які передавались на їх розгляд постановою губвиконкомів.

Революційна Військова Рада РРФСР від 4 лютого 1919 р. видала

постанову "Про революційні військові трибунали" [5, с. 131], а декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України були запроваджені особливі військові трибунали. У цих нормативно-правових актах зазначалося, що у своїх рішеннях трибунали керуються інтересами соціалістичної республіки та оборони від ворогів революції, інтересами класової війни в ім'я торжества пролетарської мети відповідно до комуністичної правосвідомості і революційного сумління. Ці органи перебували у прямій залежності від військових структур виконавчої влади. Як і революційним трибуналам, військовим трибуналам надавалось не обмежене право у визначенні міри покарання. Поряд з цими військовими трибуналами були створені революційні військові залізничні трибунали, Особливий трибунал зі справ про спекуляцію та трибунал військ охорони.

14 лютого 1919 р. РНК УРСР прийняла Декрет "Про суд", яким було затверджено Положення про народні суди і революційні трибунали УРСР [6, с. 154]. Зокрема, в Положенні зазначалось, що в особливо важливих справах, які вимагають невідкладного вирішення (контрреволюція, саботаж, спекуляція), надзвичайним комісіям, що діяли в складі Наркомату внутрішніх справ УРСР, надається право винесення вироків із доведенням про це до відома революційного трибуналу. Таким чином, на території УРСР діяв такий псевдосудовий орган, який фактично підміняв суд і вправі був застосовувати таку міру покарання, як розстріл.

У процесі подальшого судового будівництва, після прийняття в РРФСР Положення про народний суд від 21 жовтня 1920 р. [7, с. 407], РНК УРСР 26 жовтня прийняла нове Положення про народний суд, згідно з яким судді обов'язково повинні були мати стаж політичної роботи, теоретичну або практичну підготовку [8, с. 536]. Судді народних судів обиралися Радами на місцях, затверджувались губвиконкомаами та могли

бути ними достроково відкликані. При такому порядку обрання суддів важко говорити про їх незалежність, адже формування суддівського корпусу цілком залежало від місцевих органів влади. Також було скасовано порядок, згідно з яким народний суддя мав право особисто проводити попереднє розслідування [9, с. 183]. Таким чином, на законодавчому рівні було закріплено неможливість суміщати в одній особі функції слідчого і судді.

Декрет ВУЦВК від 12 квітня 1919 року "Про революційний трибунал" встановлював, що члени трибуналу обиралися виключно зі складу "відповідальних працівників". Також при ВУЦВК було утворено Верховний революційний трибунал, котрий розглядав справи, передані у його відання постановами Президії ВУЦВК. Згідно з Декретом ВУЦВК від 18 березня 1920 р. Верховний революційний трибунал приймав справи до свого провадження також за визначенням Народного комісаріату юстиції та голови ВЧК. Отже, радянська виконавча влада з перших днів пристосувала судові органи для своїх політичних потреб та інтересів. Зрозуміло, що за таких обставин не йшлося про незалежність суддів, судів і в цілому судочинства, в тому числі в кримінальних справах.

25 травня 1922 р. було прийнято перший Кримінально-процесуальний кодекс РРФСР, а згодом, 13 вересня 1922 р. і КПК УРСР. Ці правові акти визначали статус органів, які здійснювали кримінально-процесуальну діяльність. Процесуальні повноваження суду були дещо розширені, зокрема, він почав розглядати спірні питання між слідчими та прокурорами щодо зміни, обрання та скасування запобіжних заходів. Проте для звільнення підсудного від відбування покарання суд повинен був звернутися з клопотанням до Президії ВУЦВК – виконавчого органу влади.

Особливу роль у формуванні судової системи в цей період відігравав Наркомат юстиції, який по суті контролював діяльність судів. Основами судоустрою Союзу РСР і союзних республік від 29 жовтня 1924 р. було встановлено, що губсуди безпосередньо підпорядковані Наркомам юстиції союзних республік, які здійснювали нагляд за всією судовою практикою. Їм були надані повноваження опротестовувати та виправляти шляхом прокурорського нагляду будь-який вирок чи рішення суду.

Відчувався вплив партійного керівництва на державні органи. ЦК РКП (б), з'їзди та конференції РКП (б) надавали силу закону своїм внутрішнім документам – програмам, резолюціям і постановам, які ставали обов'язковими і для суддів. З позицій класового змісту судочинства вченими-юристами обґрунтовувалася неможливість і зайвість поділу влади [10, с. 649]. Як невід'ємна частина державної системи суд мав також дотримуватися класової лінії [11, с. 2]. Це, знаходило свій прояв зокрема, у тому, що органи юстиції повинні були враховувати не лише класове походження особи, яка скоїла злочин, а й те, якому соціальному класу вигідне скоєння такого злочину [12, с. 999-1001]. Критерієм для слідчого виступав не закон, а класова правосвідомість [13, с. 392-393].

Революційним трибуналам та народним судам у разі відсутності закону надавалася можливість виносити свої рішення на основі революційної правосвідомості. Такий підхід призводив до тяжких правопорушень і неадекватних рішень, у результаті чого за незначні проступки людей карали суворіше, ніж за тяжкі злочини.

Радянська правова доктрина не визнавала деяких демократичних принципів діяльності судових органів. Зокрема, такий важливий принцип кримінального судочинства, як змагальність замінювався висновком прокурора. Це вважалося достатньою підставою для винесення вироку [14,

с. 606]. Принцип незалежності суддів і підкорення їх тільки закону вважався пережитком старих часів, а як протиположним йому висувався принцип класової правосвідомості як гарантія законності [15, с. 314].

Таким чином, уже в період свого становлення радянська судова система встигла повністю перекреслити всі демократичні надбання в галузі незалежності судочинства та суддів, які були задекларовані у документах Центральної Ради, Гетьманату та Директорії. Суд фактично повністю втратив незалежність, що підкріплювалось не лише практичними кроками влади, а й відповідною правовою доктриною, яка свідомо протиставляла себе світовій та історичній практиці.

Період відбудови народного господарства (середина 20-х початок 30-х рр.) характеризувався посиленням впливу політичних настанов ВКП(б) на діяльність судових органів і створенням особливих органів репресії.

У постанові Президії ЦВК СРСР "Про порядок провадження справ про підготовку або скоєння терористичних актів" від 1 грудня 1934 р., зокрема, зазначалося, що: а) слідчим органам надається право розслідувати справи обвинувачуваних у підготовці чи скоєнні терористичних актів прискореним порядком; б) судовим органам рекомендувалося не затримувати виконання вироків щодо вищої міри покарання. Клопотання засуджених, яким винесено вирок за спрощеною процедурою, щодо помилування не приймати і не розглядати; в) приводити до виконання вироки щодо вищої міри покарання відносно злочинців названих вище категорій негайно [16, с. 33].

Постановою Президії ЦВК СРСР від 5 грудня 1934 р. були внесені відповідні зміни до чинних кримінально-процесуальних кодексів союзних республік, в яких було зазначено: "слідство в справах про терористичні

організації та терористичні акти проти працівників радянської влади завершувати в строк не більше 10 днів; обвинувальний висновок вручати обвинуваченому за добу до розгляду справи в суді; справу розглядати без участі сторін; касаційне оскарження та подання клопотання про помилування не допускати; вирок виконувати негайно" [17, с. 459].

Внаслідок таких настанов правосуддя почали здійснювати несудові органи, такі, як Судова колегія ОГПУ, Особлива рада при НКВС СРСР та союзних республік й так звані "трійки" НКВС-УНКВС [18, с. 9-12, 135-140]. Таким чином, спостерігалась легальна деформація судочинства.

Важливою подією у зміні судочинства мало стати прийняття нової Конституції СРСР 1936 року. І дійсно, декларативно новий Основний Закон у ст. 112 вперше, майже за двадцять років радянської влади, проголошує принцип незалежності суддів і підкорення їх тільки закону. Проте його проголошення залишилося лише на папері, оскільки Народний комісаріат юстиції перевіряв шляхом проведення ревізій діяльність судів та правильність застосування ними законів при розгляді кримінальних і цивільних справ [19, с. 1-4].

У цей час судову політику продовжував визначати класовий підхід у всіх сферах суспільного життя. Саме з цих позицій обґрунтовувалась протилежність принципів правосуддя в СРСР з аналогічними принципами в буржуазних країнах [20, с. 11-16; 21, с. 11-16]. Заради справедливості слід зазначити, що вченими висловлювалися окремі думки, які були спрямовані на забезпечення незалежної, неупередженої думки судді під час розгляду кримінальних справ. Зокрема, пропонувалося не допускати розгляду справ складом суду, що брав участь у розгляді цієї справи у розпорядчому засіданні, не зачитувати обвинувальний висновок суддею, а також вказувалося на недоцільність допиту підсудного суддею, оскільки

при цьому погіршується становище підсудного [22, с. 10-12].

Судочинство знаходилося під постійним впливом усіляких урядових кампаній. За таких умов правосуддя не могло бути стабільним, а отже, і якісним. Цьому знаходилися відповідні доктринальні обґрунтування. Так, зокрема М. С. Строгович стверджував тоді, що діяльність суду по здійсненню правосуддя не має постійних критеріїв якості і залежить від конкретної суспільно-політичної ситуації в країні [23, с. 6]. По суті це виправдовувало те, що суди повинні виконувати чергове соціально-політичне замовлення державних та партійних органів влади і ставило систему радянського правосуддя у залежність від політичних та виконавчих структур, а конституційну норму щодо незалежності суддів і підкорення їх тільки закону робило декларативною.

Згідно з радянською доктриною, що панувала на той час, незалежність суддів не розглядалася поза діяльністю громадсько-політичних організацій. Існуючий порядок притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності, згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР "Про дисциплінарну відповідальність суддів" від 15 липня 1948 р., також не відповідав принципу незалежності суддів. Зокрема, цей указ передбачав, що дисциплінарне провадження повинно порушуватися міністрами юстиції всіх рівнів, а також начальниками крайових та обласних управлінь міністерства юстиції. Голови судів мали право порушувати дисциплінарні справи не тільки щодо суддів, а й щодо суддів нижчестоящего суду. Питання про відкликання суддів порушувалося перед виборцями Міністром юстиції СРСР чи союзної республіки за належністю. Рішення дисциплінарної колегії могло бути скасованим у порядку нагляду вищою колегією за клопотанням голови цього суду, Міністра юстиції СРСР, міністрів юстиції союзних і автономних республік. Отже, виконавча влада

хоча й не могла безпосередньо накладати санкції на суддів у порядку дисциплінарної відповідальності, проте зберегла за собою широке коло повноважень щодо них.

У 1953-1954 рр. були скасовані процесуальні обмеження в справах про державні злочини, а також посилено роль судових органів у здійсненні судового нагляду. Прийняття Основ законодавства про судоустрій Союзу РСР, союзних та автономних республік від 25 грудня 1958 р. стало орієнтиром для прийняття оновлених законів в усіх союзних республіках, у тому числі й в Україні [24, с. 12]. У результаті цього в КПК України (1960 р.) були закріплені такі демократичні принципи правосуддя, як здійснення правосуддя тільки судом, участь громадськості у діяльності судів тощо.

Значна реорганізаційна робота, пов'язана з послабленням залежності судів від органів політичної та виконавчої влади, була проведена протягом другої половини 50-х – першої половини 60-х років. Серед таких заходів – ліквідація Міністерства юстиції СРСР у 1956 році, а в квітні 1957 року – міністерств юстиції автономних, а потім і союзних республік. Така жорстка реорганізація без урахування нових обставин і функцій, які поклалися на суди, негативно відбилася на їхній діяльності. Ліквідація органів юстиції негативно вплинула на діяльність судів, оскільки на них були покладені обов'язки, безпосередньо не пов'язані зі здійсненням правосуддя, а штатна кількість суддів не давала можливості успішно здійснювати організаційне забезпечення судів. У зв'язку з цим 31 серпня 1970 р. було відновлено Міністерство юстиції СРСР [25, с. 361], а з 4 вересня 1972 р. Міністерство юстиції УРСР, яким було надано право здійснювати організаційне керівництво судами.

Конституція УРСР від 20 квітня 1978 р. закріпила принцип

незалежності суддів і підкорення їх тільки закону, зазначивши, що його дія розповсюджується також і на народних засідателів (ст. 152). Однак в ст.150 зазначеної Конституції йшлося про те, що судді, будучи незалежними, є відповідальними перед виборцями або органами, що їх обрали, звітують перед ними і можуть бути ними відкликані. Законодавство про судову систему зрівнювало правовий статус суддів з іншими посадовими особами органів виконавчої влади, оскільки будувалось на ідеологічній догмі П. Стучки про те, що "...радянська влада ...є одночасно владою законодавчою, виконавчою і судовою. Вона не заперечує технічного розподілу праці, але відмовляється від лицемірної теорії розподілу влад" [26, с. 262].

В основу побудови радянського суспільства було покладено принцип демократичного централізму, згідно з яким керівництво всіма галузями державного будівництва здійснюється через систему рад і створювані нею органи. Існування судів пов'язувалось з державною функцією правосуддя, а самі судді обиралися радами і формально проголошувалися незалежними [27, с. 19-20]. Але фактично на суд чинився тиск з боку не тільки партійних органів, а й виконавчої влади та відділу юстиції. Зрозуміло, що за таких умов незалежність судді набувала умовних ознак, оскільки він не міг протистояти "телефонним вказівкам".

Підсумовуючи викладене слід зазначити, що при розбудові судової влади в Україні, слід відходити від принципів тоталітаризму, а ґрунтуватися на європейських засадах законності, справедливості, гуманізму, незалежності й безсторонності суду, що забезпечить здійснення ним правосуддя властиве демократичним правовим державам.

Список використаних джерел

1. Декрет о суде № 1 // СУ РСФСР. – 1917г. – № 4. – Ст. 50.
2. Декрет о суде № 2 // СУ РСФСР. – 1918г. – № 26 – Ст. 347.
3. Сушло Д. С. Історія суду Радянської України (1917- 1967). – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1968. – 233 с.
4. Бойко В. Ф. 75 років Верховному Суду України: сьогодні на тлі історії / В. Ф. Бойко // Вісник Верховного Суду України. – 1998. – № 1(7). – С. 2-7.
5. Про революційні військові трибунали : Постанова від 4 лютого 1919 р. // СУ РСФСР. – 1919. – № 13. – Ст. 131.
6. Про суд : Декрет РНК УРСР від 14 лютого 1919 р. // ЗУ УРСР. - 1919. – № 14. – Ст. 154.
7. Положення про народний суд від 21 жовтня 1920 р. // СУ РСФСР. – 1920. – № 83. – Ст. 407.
8. Положення про народний суд від 26 жовтня 1920 р. // СУ УССР. – 1920. – №25. – Ст. 536.
9. Лимарченко С. Л. Основные этапы развития органов предварительного расследования Украинской ССР / С. Л. Лимарченко. – К.: Наукова думка, 1972. – 185 с.
10. Турубинер А. Проверка конституционности законов и Верховный Суд СССР / А. Турубинер // Еженедельник советской юстиции. – 1924. – №29. – С. 649.
11. Что должен дать V-й Съезд // Еженедельник советской юстиции. – 1924. – № 1. – С. 2.
12. Лаговьер Н. Надзор за проведением классовой линии на предварительном следствии / Н. Лаговьер // Еженедельник советской юстиции. – 1924. – № 42. – С. 999-1001.

13. Громов В. Классовое начало в сфере применения мер пресечения / В. Громов // Еженедельник советской юстиции. – 1924. – № 17. – С. 392-393.
14. Уманский А. Прокурор и судебное заседание / А. Уманский // Еженедельник советской юстиции. – 1924. – № 26. – С. 606-607.
15. Стучка П. Мысли о нашем правосудии / П. Стучка // Еженедельник советской юстиции. – 1923. – № 14. – С. 314.
16. Сборник законодательных нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. – М. : Юрид. лит., 1993. – 430 с.
17. О внесении изменений в действующие уголовно-процессуальные кодексы : Постановление Президиума ЦИК СССР от 5 декабря 1934 г. // СЗ СССР. – 1934. – № 64. – Ст. 459.
18. Маляренко В. Т. Реабілітація репресованих: Законодавство та судова практика / В. Т. Маляренко. – К. : Юрінком, 1997. – 464 с.
19. Положение о Народном Комиссариате юстиции СССР // Советская юстиция. – 1937. – № 11. – С.1-8.
20. Советский уголовный процесс за 20 лет // Советская юстиция. – 1937. – № 22. – С. 12-15.
21. Каминская В. Презумпция невиновности в советском уголовном праве / В. Каминская // Социалистическая законность. – 1946. – № 4-5. – С. 11-16.
22. Чельцов М. Усилить гарантии правильного разрешения дел в новом УПК / М. Чельцов // Соц. законность. – 1946. – № 10. – С. 10-12.
23. Строгович М. С. Основные вопросы оценки доказательств в уголовном процессе / М. С. Строгович // Советская юстиция. – 1936. – № 22. – С. 4-6.

24. Основы законодательства о судостроительстве Союза ССР, союзных и автономных республик от 25 грудня 1958 г. // Ведомости ВС СССР. – 1959. – №1. – Ст. 12.

25. Об образовании союзно-республиканского Министерства юстиции СССР : Указ Президиума Верховного Совета СССР от 30 августа 1970г. // Ведомости ВС СССР. – 1970. – №36. – Ст. 361.

26. Стучка П. Избранные произведения по марксистско-ленинской теории права / П. Стучка. – Рига : Латгосиздат., 1964. – 748 с.

27. Шаповал В. М. Розподіл влад і конституціоналізм: Досвід України / В. М. Шаповал. – К. : Наук. доп. / Нац. ін-т стратег. досл.; вип. 28, 1994. – 32 с.

Гринюк В. О.

Суд радянської доби

У статті розкриваються проблемні питання становлення та функціонування судової влади у радянську добу й пропонуються засади її розбудови в Україні

Ключові слова: суд, судова влада, правосуддя, законність, справедливість, гуманізм, незалежність, безсторонність

Гринюк В. А.

Суд советской эпохи

В статье раскрываются проблемные вопросы становления и функционирования судебной власти в советскую эпоху и предлагаются принципы ее развития в Украине

Ключевые слова: суд, судебная власть, правосудие, законность, справедливость, гуманизм, независимость, беспристрастность

Hryniuk V. A.

Court in Soviet era

The article describes the problems of formation and functioning of the judiciary in the Soviet era and offered bases its development in Ukraine

Key words: court, judiciary, justice, law, humanity, independence, impartiality